Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 336

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

TRANSFERT NARXLARI ORQALI FOYDANI SUN’IY KO‘CHIRISH XAVFLARINI ANIQLASH VA ULARNING OLDINI OLISH USULLARI

Orzigul Inoyat qizi Ravshanova*

O‘zbekiston Milliy Metrologiya Instituti direktor o‘rinbosari, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti PhD mustaqil tadqiqotchisi

✉ orzigulravshanova92@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tezisda transfert narxlari orqali soliq bazasini sun’iy kamaytirish va foydani boshqa yurisdiksiyalarga ko‘chirish xavfini aniqlash masalasi O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining transfert narxlarini nazorat qilishga oid normalari, OECDning transfert narxlari bo‘yicha ko‘rsatmalari hamda amaliy risk-tahlil usullari asosida o‘rganiladi. Milliy tizimning huquqiy asoslari, kuchli jihatlari va amaliyotda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolar tahlil qilinib, nazoratni riskka asoslash, hujjatlashtirishni mutanosiblashtirish, taqqoslanadigan ma’lumotlar bazasini rivojlantirish va oldindan narxlash kelishuvlari mexanizmidan samarali foydalanish bo‘yicha takliflar ishlab chiqiladi. Transfert narxidagi har qanday farq qoidabuzarlikni anglatmasligi, yakuniy xulosa esa iqtisodiy mazmun, funksional tahlil va ishonchli dalillarga tayanishi zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar

transfert narxlari, soliqdan qochish, foydani ko‘chirish, o‘zaro bog‘liq shaxslar, mustaqil tomonlar tamoyili, OECD, BEPS, taqqoslanuvchanlik, nazorat qilinadigan bitim, oldindan narxlash kelishuvi.

DOI: 10.5281/zenodo.23620971

Kirish

Xalqaro savdo va kapital harakatining kengayishi transmilliy guruh tarkibidagi kompaniyalar o‘rtasida tovarlar, xizmatlar, nomoddiy aktivlar va moliyaviy resurslar almashinuvini kuchaytirdi. Bunday operatsiyalarda transfert narxlaridan foydalanish odatiy tijorat amaliyoti hisoblanadi. Biroq o‘zaro bog‘liq shaxslar o‘rtasidagi narx va moliyaviy shartlar mustaqil tomonlar o‘rtasidagi taqqoslanadigan shartlardan asossiz farq qilsa, foyda soliq yuki pastroq bo‘lgan yurisdiktsiyalarga sun’iy ravishda yo‘naltirilishi mumkin. Bu esa iqtisodiy faoliyat amalga oshirilgan davlatda soliq bazasining qisqarishiga olib kelishi ehtimolini oshiradi.

Transfert narxlari nazoratining maqsadi guruh ichidagi barcha operatsiyalarni shubhali deb baholash emas. Asosiy vazifa — bitimning iqtisodiy mazmuni, tomonlarning funktsiyalari, foydalanilayotgan aktivlari, qabul qilinayotgan risklari va shartnomaviy shartlari narx yoki foyda taqsimotiga qanchalik mos kelishini aniqlash. Narxning bozor ko‘rsatkichidan farq qilishi mahsulot sifati, hajm, etkazib berish shartlari, kredit riski, kafolatlar, bozorga kirish strategiyasi yoki boshqa tijorat omillari bilan izohlanishi mumkin.

Tezisning maqsadi — O‘zbekistonda transfert narxlari bo‘yicha huquqiy va amaliy yondashuvlarni umumlashtirish, foydani sun’iy ko‘chirish xavflarini tasniflash hamda ularni erta aniqlash va oldini olish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish. Tadqiqotda huquqiy, qiyosiy-huquqiy va tizimli tahlil, funktsional yondashuv hamda risk indikatorlarini tasniflash usullaridan foydalaniladi.

Tahlil va natijalar

1. Transfert narxlarining iqtisodiy mazmuni va huquqiy mezonlar

Transfert narxi — o‘zaro bog‘liq shaxslar o‘rtasida tovarlar, ishlar, xizmatlar, nomoddiy aktivlar yoki moliyaviy resurslar o‘tkazilganda qo‘llanadigan narx yoxud moliyaviy shartdir. U guruhning umumiy foydasi qanday shakllanishidan tashqari, mazkur foydaning alohida yuridik shaxslar va davlatlar o‘rtasida qanday taqsimlanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Xalqaro amaliyotda asosiy mezon mustaqil tomonlar tamoyili (arm’s length principle) hisoblanadi. Unga ko‘ra, o‘zaro bog‘liq shaxslar o‘rtasidagi tijorat va moliyaviy shartlar taqqoslanadigan sharoitlarda mustaqil korxonalar kelishishi mumkin bo‘lgan shartlarga muvofiq bo‘lishi kerak. Buning uchun bitim faqat shartnoma nomi yoki hisobvaraqdagi summa bo‘yicha emas, balki amaldagi iqtisodiy mazmun, tomonlarning funktsiyalari, aktivlari, risklari va tijorat sharoitlari asosida baholanadi.

Tahlilda qonuniy tijorat qarorlari, agressiv soliq rejalashtirishi va qonunga xilof soliqdan qochish tushunchalarini farqlash muhim. Soliq tejamkorligiga olib kelgan har qanday qaror qoidabuzarlik hisoblanmaydi. Huquqiy baho berish uchun amaldagi qonun normasi, operatsiyaning real mazmuni, hujjatlar va soliq oqibati o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanishi lozim.

2. Foydani sun’iy ko‘chirish bilan bog‘liq asosiy sxemalar

2.1. Eksportni bozordan past narxda amalga oshirish

Mahalliy korxona mahsulotni xorijdagi o‘zaro bog‘liq shaxsga mustaqil xaridorlar to‘laydigan narxdan past narxda sotishi mumkin. Agar xorijiy kompaniya mahsulotni keyinchalik bozor narxida qayta sotsa, guruh foydasining bir qismi xorijda qolishi, mahalliy eksportchining foydasi esa kamayishi mumkin. Xavfni baholashda birja kotirovkalari, mahsulot sifati, hajm chegirmalari, bitim sanasi, bozor segmenti, tashish va sug‘urta xarajatlari hamda etkazib berish shartlari hisobga olinishi kerak.

2.2. Importni bozordan yuqori narxda amalga oshirish

Bog‘liq xorijiy kompaniyadan xomashyo, uskuna yoki tayyor mahsulotni ortiqcha narxda xarid qilish mahalliy korxona xarajatlarini ko‘paytirib, soliq solinadigan foydani kamaytirishi mumkin. Invoys summasinigina solishtirish etarli emas: mahsulot spetsifikatsiyasi, kafolat, moliyalashtirish, etkazib berish shartlari, bojxona qiymati va mustaqil etkazib beruvchilar takliflari ham tahlil qilinishi lozim.

2.3. Amalda ko‘rsatilmagan yoki takroriy guruh ichidagi xizmatlar

Boshqaruv, marketing, konsalting, axborot texnologiyalari yoki texnik ko‘mak uchun to‘lovlar xizmat amalda ko‘rsatilmagan, uning natijasi tasdiqlanmagan yoki bir vazifa bir necha marta hisoblangan hollarda soliq xavfini keltirib chiqarishi mumkin. Tekshiruvda shartnoma va hisobvaraqlar bilan bir qatorda xizmat natijalari, hisobotlar, ishchi materiallar, bajaruvchilar, sarflangan vaqt va mahalliy korxona olgan iqtisodiy yoki tijorat manfaati o‘rganilishi kerak. Xizmat darhol qo‘shimcha daromad keltirmagani uni avtomatik ravishda foydasiz deb hisoblash uchun etarli asos emas.

2.4. Nomoddiy aktivlar va royalti

Tovar belgisi, patent, texnologiya yoki dasturiy ta’minotdan foydalanish uchun to‘lanadigan royalti foydani guruh ichida qayta taqsimlash vositasiga aylanishi mumkin. Bunda yuridik egalikning o‘zi etarli emas: aktivni rivojlantirish, takomillashtirish, saqlash, himoya qilish va tijoratlashtirish funktsiyalari qaerda bajarilgani ham muhim. Royalti stavkasi bilan birga litsenziya hududi, muddati, eksklyuzivlik, hisoblash bazasi va aktivning iqtisodiy xususiyatlari baholanishi lozim.

2.5. Guruh ichidagi qarz va boshqa moliyaviy operatsiyalar

Bog‘liq shaxslar o‘rtasidagi kreditlarda foiz stavkasi, valyuta, muddat, ta’minlanganlik, qarz oluvchining kredit qobiliyati va mablag‘ni qaytarish ehtimoli muhim omillar hisoblanadi. Ortiqcha foiz to‘lovlari mahalliy soliq bazasini pasaytirishi mumkin. Biroq bozor stavkalari valyuta, iqtisodiy sharoit va qarz oluvchining risk profiliga qarab farq qiladi; shuning uchun yagona umumiy stavkadan mexanik foydalanish ishonchli xulosa bermaydi. Guruh kafolatlari va qarzning amaldagi iqtisodiy xususiyati ham alohida tahlil talab qilishi mumkin.

2.6. Iqtisodiy mazmuni etarli bo‘lmagan vositachi kompaniyalar

Bitim zanjiriga sezilarli funktsiya bajarmaydigan, aktiv yoki risk qabul qilmaydigan vositachi kiritilishi haqiqiy sotuvchi va xaridor o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni yashirishi mumkin. Biroq har qanday vositachi sun’iy deb baholanmasligi kerak: mustaqil distribyutor logistika, marketing, kafolat, zaxira va bozor risklarini haqiqatan o‘z zimmasiga olishi mumkin. Shu bois vositachining shartnomaviy roli bilan amalda bajarayotgan vazifalari solishtiriladi.

3. Bitimni tavsiflash, guruh tuzilmasi va taqqoslanuvchanlik tahlili

Transfert narxlari tahlilining dastlabki bosqichi bitimni shartnomadagi nomi bo‘yicha emas, haqiqiy iqtisodiy mazmuniga ko‘ra tavsiflashdan iborat. Masalan, «maslahat xizmati» sifatida rasmiylashtirilgan to‘lov amalda dasturiy ta’minotdan foydalanish huquqi, texnik xizmat yoki guruhning umumiy aktsiyadorlik xarajatlarini qoplash bo‘lishi mumkin. Shartnoma, hisobvaraq, buxgalteriya yozuvlari, xizmat natijalari va tomonlarning amaliy harakatlari o‘zaro muvofiqligi tekshirilishi zarur.

O‘zaro bog‘liq shaxslar doirasini aniqlash uchun bevosita va bilvosita egalik, umumiy nazorat, boshqaruv organlaridagi bog‘liqlik va tekshirilayotgan davrdagi tuzilmaviy o‘zgarishlar o‘rganiladi. Faqat joriy tashkiliy sxema bilan cheklanish to‘g‘ri emas: kompaniya sotib olinishi, qayta tashkil etilishi yoki aktivning boshqa yuridik shaxsga o‘tkazilishi nazorat qilinadigan operatsiyalar doirasiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bir kontragent tovar etkazib beruvchi, kreditor va litsenziya beruvchi sifatida qatnashsa, operatsiyalar turlar bo‘yicha alohida segmentlanishi lozim.

OECD Transfer Pricing Guidelines doirasida taqqoslanadigan mustaqil narx usuli, qayta sotish narxi usuli, «xarajat plyus» usuli, bitimning sof foydasi usuli va foydani taqsimlash usuli kabi yondashuvlar qo‘llanadi. Usul tanlashda bitimning xususiyati, funktsiyalar va risklar taqsimoti, ma’lumotlarning sifati hamda ishonchli taqqoslash imkoniyati hisobga olinadi. Ichki taqqoslanadigan bitimlar mavjud bo‘lsa, ularning ishonchliligi baholanishi; tashqi ma’lumotlar ishlatilganda esa muhim farqlar va zarur tuzatishlar hujjatlashtirilishi kerak.

Eksport-import ma’lumotlarini taqqoslashda bojxona qiymati, buxgalteriyadagi sotuv narxi va soliq maqsadidagi transfert narxi bir xil tushuncha emasligini inobatga olish zarur. Valyuta, o‘lchov birligi, mahsulot kodi, bitim sanasi, transport va sug‘urta xarajatlari, etkazib berish sharti va bojxona rejimi muvofiqlashtirilishi lozim. Ma’lumotlar farqini iqtisodiy jihatdan ishonchli tuzatish imkoni bo‘lmasa, tahlilning cheklovi ochiq ko‘rsatilishi kerak.

4. OECD standartlari va hujjatlashtirish

OECD ko‘rsatmalari mustaqil tomonlar tamoyilini qo‘llash, funktsional tahlil, taqqoslanuvchanlik omillari va narxni aniqlash usullarini tushuntirib beradi. BEPS Action 13 doirasida transfert narxlari hujjatlashtirishi uch darajada ko‘rib chiqiladi: guruh haqida umumiy ma’lumot beruvchi master file, mahalliy korxona operatsiyalarini yorituvchi local file va belgilangan mezonlarga javob beruvchi yirik guruhlar uchun Country-by-Country Report. Bunday ma’lumotlar guruhning umumiy faoliyatini mahalliy operatsiyalar bilan bog‘lashga yordam beradi.

Biroq hujjatlardagi ma’lumotlar riskni aniqlash indikatori sifatida ishlatilishi, avtomatik ravishda qo‘shimcha soliq hisoblash uchun yagona dalil deb qabul qilinmasligi lozim. O‘zbekistondagi huquqiy normalarni amaliyotda samarali qo‘llash uchun usul tanlash, taqqoslanadigan ma’lumotlarni baholash, tuzatishlarni asoslash va hujjatlashtirish bo‘yicha aniq amaliy yo‘riqnomalar muhim ahamiyatga ega.

Hujjatlashtirish talablari operatsiyaning qiymati, murakkabligi va xavf darajasiga mutanosib bo‘lishi maqsadga muvofiq. Yuqori xavfli transchegaraviy operatsiyalar to‘liq funktsional tahlil va taqqoslanuvchanlik dalillarini talab qilishi mumkin. Kam xavfli yoki kichik hajmli operatsiyalar uchun qisqartirilgan ma’lumot taqdim etish tartibi ma’muriy xarajatlarni kamaytirishi mumkin, bunda qonun talablariga rioya etish darajasi pasaytirilmasligi kerak.

5. Riskka asoslangan nazorat va raqamli tahlil modeli

Samarali nazoratni bosqichma-bosqich tashkil etish mumkin. Birinchi bosqichda soliq hisobotlari, tashqi savdo deklaratsiyalari, nazorat qilinadigan bitimlar haqidagi ma’lumotlar va kontragentlar to‘g‘risidagi

axborot birlashtiriladi. Ikkinchi bosqichda risk indikatorlari hisoblanadi. Uchinchi bosqichda yuqori xavfli operatsiyalar bo‘yicha dastlabki hujjatlar va iqtisodiy izohlar so‘raladi. To‘rtinchi bosqichda funktsional tahlil va taqqoslanuvchanlik tekshiruvi o‘tkaziladi. Yakuniy bosqichda dalillarga asoslangan huquqiy xulosa chiqarilib, soliq to‘lovchiga o‘z tushuntirish va e’tirozlarini taqdim etish imkoniyati beriladi.

6. Takomillashtirish bo‘yicha takliflar

Birinchidan, riskka asoslangan nazoratni institutsionallashtirish zarur. Risk indikatorlari, ularni hisoblash tartibi va tekshiruvga tanlash mezonlari metodik jihatdan aniq belgilanishi, natijalar esa muntazam baholanishi lozim. Avtomatlashtirilgan ball tekshiruvchi mutaxassisning tahlilini almashtirmasligi kerak.

Ikkinchidan, taqqoslanadigan ma’lumotlar sifatini oshirish talab etiladi. Ichki taqqoslanadigan bitimlarga, ular ishonchli bo‘lgan taqdirda, ustuvor ahamiyat berish; tashqi ma’lumotlardan foydalanilganda esa funktsiyalar, bozor, mahsulot, moliyaviy ko‘rsatkichlar va hisobot davridagi farqlarni hujjatlashtirish maqsadga muvofiq. Tuzatishlar aniq hisob-kitob va manba bilan asoslanishi kerak.

Uchinchidan, sektorlar kesimidagi amaliy qo‘llanmalar tayyorlash lozim. Birja tovarlari, ishlab chiqarish, bank-moliya, raqamli xizmatlar, logistika va nomoddiy aktivlar uchun alohida qo‘llanmalarda taqqoslanuvchanlik omillari, zarur hujjatlar va amaliy misollar berilishi mumkin.

To‘rtinchidan, mavjud oldindan narxlash kelishuvlari mexanizmidan foydalanishni soddalashtirish kerak. Ariza berish bosqichlari, ko‘rib chiqish muddatlari, talab qilinadigan ma’lumotlar, kelishuvning amal qilish davri va o‘zgargan sharoitlarda qayta ko‘rib chiqish tartibi tushunarli bayon etilishi lozim. Xalqaro bitimlar bo‘yicha mavjud bo‘lgan hollarda o‘zaro kelishuv tartibidan foydalanish ikki karra soliqqa tortish xavfini kamaytirishi mumkin.

Beshinchidan, soliq to‘lovchining protsessual huquqlari va tijorat siri himoyasi ta’minlanishi shart. Soliq organi qaysi operatsiya, taqqoslanadigan ma’lumot va usul asosida xulosa chiqarganini tushunarli ko‘rsatishi, soliq to‘lovchining dalil va e’tirozlariga asoslangan javob berishi kerak. Ichki sifat nazorati esa hisob-kitoblarni qayta tiklash, manbalar ishonchliligi va qarorning huquqiy asoslarini tekshirishga yordam beradi.

Oltinchidan, nazorat samaradorligini faqat qo‘shimcha hisoblangan soliq summasi bilan o‘lchamaslik lozim. Yuqori riskli tekshiruvlarda asoslangan nomutanosibliklar ulushi, takroriy xatolarning kamayishi, nizolarni hal qilish muddati, bekor qilingan qarorlar ulushi va biznesning ma’muriy xarajatlari ham hisobga olinishi kerak.

Xulosa

Transfert narxlari orqali foydani sun’iy ko‘chirish xavfi xalqaro soliq nazoratining murakkab yo‘nalishlaridan biridir. U eksportni bozordan past narxda sotish, importni ortiqcha qimmatlashtirish, amalda ko‘rsatilmagan guruh ichidagi xizmatlar, nomoddiy aktivlar uchun asossiz royalti, guruh ichidagi moliyalashtirish va iqtisodiy mazmuni etarli bo‘lmagan vositachi kompaniyalar orqali namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq har bir holatda bitimning iqtisodiy sharoitlari, tomonlarning funktsiyalari va hujjatlari individual baholanishi shart.

O‘zbekistonda transfert narxlari nazoratini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishi huquqiy normalarni amaliy qo‘llash sifatini oshirish, ma’lumotlarni o‘zaro bog‘lash va xavfga mutanosib yondashuvni rivojlantirishdan iborat. Buning uchun sohalarga mos risk indikatorlarini ishlab chiqish, savolnomalarni iqtisodiy mazmun va narxni belgilash omillarini qamrab oladigan tarzda kengaytirish, taqqoslanadigan ma’lumotlar va tuzatishlar bo‘yicha hujjatlashtirish standartlarini belgilash, oldindan narxlash kelishuvlaridan foydalanishni engillashtirish hamda soliq to‘lovchining dalil taqdim etish huquqini ta’minlash zarur.

Samarali tizim soliq bazasini himoya qilish bilan birga, qonuniy biznes uchun huquqiy aniqlikni oshirishi va ortiqcha ma’muriy yukni kamaytirishi kerak. Shuning uchun transfert narxlari nazorati jazo choralarigagina emas, balki ishonchli ma’lumotlar, shaffof metodika, asoslangan qarorlar va soliq organi bilan soliq to‘lovchi o‘rtasidagi samarali muloqotga tayanishi lozim.

Foydalanilgan manbalar

1. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. LexUZ rasmiy milliy qonunchilik bazasi: https://www.lex.uz/uz/acts/4674893 (murojaat sanasi: 2026 yil oktyabr).

2. OECD. OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations 2022. Paris: OECD Publishing.

3. OECD. Transfer Pricing — OECD topic page, including subsequent guidance and updates.

4. OECD. Transfer Pricing Documentation and Country-by-Country Reporting, Action 13 — 2015 Final Report.

5. Foydalanuvchi taqdim etgan O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining transfert